

Köneürgenç türkmen döwletiniň beýik serkerdesi

Category: Kitapcy, Sözlär, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Köneürgenç türkmen döwletiniň beýik serkerdesi KÖNEÜRGENÇ
TÜRKMEN DÖWLETINIŇ BEÝIK SERKERDESI

Meşhur «Çingiz han» eseriniň awtory W.Ýançewskiý: «Sizi Jelaleddiniň obrazy näme üçin şeýle gyzyklandyrýar?» diýen sowala «Men «Çingiz han» powestini ýazyp ýörkäm, gündogar sene ýazgylaryny okap, gorkaklyk, dönüklük, sowgat-serpaýdyr tabynlyk arkaly mongol gylyjyndan aman sypmak isleýänleriň arasyndan duşmandan heder etmän, olar bilen söweşe okdurylan gahrymanlary gözledim. Horezm şasynyň ogly Jelaleddin şeýle gahrymanlardandy» diýip jogap berýär.

Dogrudan hem, türkmen taryhynda uly yz goýan şahsyýetlerimiziň biri, Köneürgenç türkmenleriniň iň soňky hökümdary, döwrüniň iň görnükli serkerdesi Soltan Jelaleddin Meňburun özüniň ýyldyrym ýaly gysga, emma ýalkymly ömri bilen türki taýpalaryň aňynda edermen hem erkinligi söýýän gerçäk hökmünde hemişelik galdy. Mongollara taý gelip, öz ýurduny akyllly-başly dolandyran hem goran soltan Jelaleddiniň şöhratly ömür ýoly, onuň döwleti adalatly dolandyryşy barada birnäçe taryhy we edebi eserler ýazylypdyr. Hatda özüniň duşmany bolsa-da, Çingiz hanyň: «Han-ha, görüň atasynyň ogly şeýle bolmalydyr!» diýen sözleri hem, Jelaleddiniň neneňsi batyr gerçäk bolandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Muhammet Horezmşanyň ogly, beýik serkerde, soltan Jelaleddin Meňburun 1220-1231-nji ýyllarda Köneürgenç türkmen döwletine hokümdarlyk edipdir. Taryhy maglumatlarda: «Ol ýüzünde nepis belgi bolan – meňli doguldy. Şu sebäpden hem oňa «Meňburun» diýip lakam berdiler» diýen setirler bar. Merkezi Aziýa

mongollar çozup gelen döwruňde, ol eýýaň döwletiň uly welaýatlarynyň birini – Garjystany (hažirki Owganystanyň demirgazyk bolegini) dolandyryp ýören hakim bolupdyr. Jelaleddin ožuňden oňki horezmşalardan tapawutlylykda, Merwde dał-de, Gürgenjiň ožuňde okap, oňat bilim alypdyr, ož ene dili bolan türkmen dilinden başga-da, pars dilini suwara bilipdir. Meşhur alymlar K.d' Ossonyň (1779-1851) we J.A.Boýluň maglumatlaryna görä, Jelaleddin ožuňiň haşiýeti we daşky sypaty boýunça «general a ýa-da hokumdara dał-de, türkmen urşujy esgerine has meñzeş bolupdyr we ož goşuny bilen «yslamyň we mongollaryň arasyndaky diwary» döredipdir».

Mongollaryň Horezm döwletine aralaşmaklary bilen, Soltan Muhammet Horezmşa mongollardan aman sypyp, soňky deminde Gürgen derýasynyň deňze guýýan ýeriniň golaýyndaky Aşyrada barypdyr we şol döwürde oýkenini sowukladyp, agyr kesellaýdyr. Ömrüniň iň soňky günlerinde onuň ogly Jelaleddiniň dargap barýan ýurda hokumdar bellenişi barada asly nusaýly Muhammet an-Nesewi şeýle diýip ýazypdyr: «Haçan-da adada soltanyň keseli agyrlaşan mahaly, ol ož ejesiniň mongollara ýesir duşendigini eşidipdir. Şondan soň, ol Jelaleddini we adada ož ýany bilen bolup ýören iki ogluny – Ozlag şany we Ak şany ýanyna çagyryp, şeýle diýipdir: «Hokuñmetiň durky dargady, döwletiň suñuñleri gowşady we ýumruldy. Bu duşmanyň maksady aýan boldy: ol dyrnagy we dişi bilen ýurda berk ýapyşdy. Ondan meniň arymy almagy diñe oglum Jelaleddin Meñburun başarar. Ine, şonuň uçin hem men ony tagtyň mirasduşeri edip belleýarin. Siziň ikiñiz hem oña doly gulak asmalysyñyz we onuň bilen bir ýoldan gitmelisiñiz». Bu soñleri aýdyp, ol ož eli bilen gylyjyny Jelaleddiniň biline baglady. Şondan soň, ol bary-ýogy birnaçe guñ ýaşady we Allanyň öñuñde ož amanadyny tabşyrdy».

Jelaleddin ýurduň hokuñdarlygyna bellenenen soň, Aşyradadan deñziň uñti bilen gañide ýužuþ, Uñgenje barypdyr. Taryhçy H.Kurbanow bu wakany: «Horezmşanyň ogly Horezme ugraýar» diýip atlandyrypdyr. Mirasdüşerligiň Jelaleddin Meñburna berlendigini eşiden halk ony öñrän begençli we uly umyt bilen garşylapdyr, çünki olar Jelaleddini gaýduwsyz serkerde hem-de

adalatly şa hasaplapdyrlar.

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, şol mahallar onuň ýanynda bary-ýogy ýetmişe golaý atly esgeri bar eken. Paýtagtda doganlary Ozlag şanyň we Ak şanyň mundan birnäçe guň öň atasynyň beren pendine ygrarlyk etmän, tersine dilduwşup, ožuni öldürjek bolýandyklaryny eşidip, ol gyssagly ýagdaýda 300 sany atly goşun toplap, şäherden çykyp gaýdýar. Doganlary bilen Horezme tarap ugran Jelaleddine Gürgenje baryp, häkimiýeti öz eline almak nesip etmändir. Paýtagtda gypjak serdarlarynyň gozgalaň turzandygyny eşiden soltan atynyň jylawyny Horasana tarap öwürüpdür. Az wagtyň içinde ol Garagumuň içinden geçip, Nusaýyň töwereginde ygyp ýören 700 sany mongol esgeriniň ustuňe duýdansyz çozupdyr we olary ýok edipdir. Bu söweş uly aňmiýete eýe bolup, ol ýerli adamlarda, bu ganyň duşman nahili derejede guýçly we aýylganç bolsa-da, onuň bilen göreşip boljak eken diýen ynamy döredipdir. Aňrybaş pajygaly döwürde, elbetde, soltan Jelaleddiniň döwletiniň ylmy we medeni meseleleri bilen meşgullanmaga ýeterlik mümkinçiligi bolmandyr. Şeýle-de bolsa, bu ugurda onuň eden käbir işlerini ýatlap geçmek mümkin.

Nusaýly taryhçy Beýik Soltan Jelaleddiniň hut şahsy mürzesi bolan Muhammet an-Nesewiniň berýaň maglumatyna goňa, ol Yspyhan şäherinde kakasy Muhammet Horezmşa üçin agirt uly we depesi altyn çaýylan gümmezli kaşan medrese gurdurmakçy bolupdyr. Bu pikir onda heniz Yspyhana gelmanka döraýdyr. Soň bu ýere Muhammet Horezmşanyň jesedi getirilip, tažeden jaýlanmaly eken. Soltan Jelaleddin medresani gurnagy kakasynyň we ožuniň hokumdarlyk eden döwürlerinde döwletiniň «gořnukli magaryfçysy» bolan Mukarrab etdin Muhammet ibn Ybraýym al-Palwan al-Horezma tabşyrypdyr we bu desga üçin oňa otuz muň dinar pul beripdir. Şeýle-de soltan Jelaleddin Yragyň ožune tabyn boleginiň wezirini medresaniň gurluşygyny tamamlamak üçin gerek bolan goşmaça serişdeleri goýberip durmaga borçly edipdir. «Ol medresaniň aňli enjamlaryny altyndan taýýarlamagy buýurdy. Al-Mukarrab bu işi berjaý etmek üçin Yspyhana geldi we medresaniň gurluşygyna başlady. Men bu ýere dört aýdan soň geldim we onuň diwarynyň adamboýy galdyrylandygyny gořduň»

diýip, bu barada an-Nesewi öz ýazgylarynda beýan edýär. Meýilleşdirilişine goňra, bu medrese Ysphyhanyň şol döwürdäki ýokary okuw mekdepleriniň we ylmy merkezleriniň iň esasylarynyň biri bolmaly eken. Onda ybadat we okuw otaglary bilen bir hatarda kitaphana hem goň oňünde tutulypdyr. 1228-nji ýylda bu gurluşygyň ýolbaşçysy ýogalypdyr. Soltan Jelaleddin Hindistanda mongollara garşy taýýarlyk görüp ýören döwründe Bagdat halyfy oňa «hakan» ýagny (beýik han) derejesini beripdir. Jelaleddin Azerbaýjana gelende bolsa halyf oňa «Şahanşa» derejesini beripdir.

Soltan Jelaleddin 1231-nji ýylda Azerbaýjanda mongollara garşy göreşip ýörkä, haýynlyk bilen duýdansyz ýagdaýda oňuň duşmany tarapyndan oňduřilipdir. Şu aralykda bu medresaňiň gurluşygynyň nahili dereja ýetirilendigi we onuň soňky döwürlerdäki ykbaly barada taryhy çeşmelerde maglumat berilmeňdir...

Görşümiz ýaly, ençeme dünýä belli taryhçy alymlaryň bellemeklerine göre, Köneürgenç türkmenleriniň döwleti dünýä taryhyna, medeniýetine uly goşant goşan döwletleriň biridir. Jelaleddin Meňburun bolsa gahrymançylygy we edermenligi bilen duşmanynyň hem öwgüsine mynasyp bolan beýik türkmen serkerdesidir.

Rejep JOMMYÝEW,

Magtymguly adyndaky TDU-nyň talyby. Taryhy şahslar